

ΛΑΪΚΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ
ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Συμμετέχουν:

Α. Αγγελίδου • Ε. Γ. Αυδίκος • R. Dimova • S. Green
Μ. Καραμihova • Ι. Μάνος • Κ. Μάρκου • Δ. Μιχαήλ
Β. Νιτσιάκος • Χ. Παπακώστας • L. S. Risteski

Επιστημονική επιμέλεια:

Ε. Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ

Πεδίο
Αθήνα 2010

ραϊκά Χρονικά, τόμ. 6. Αθήνα: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών-Μελενίκου.

Theodosiou, A. (2003). *Authentic performances and ambiguous identities: Gypsy musicians on the Greek-Albanian border*. Διδακτορική Διατριβή. Manchester: Department of Social Anthropology.

Tsing, A. (1993). *In the realm of the Diamond Queen*. Princeton: Princeton University Press.

Wade, P. (2000). *Music, race and nation. Musica tropica in Colombia*. Chicago: Chicago University Press.

Webb, G. (1975). *Gypsies*. London: Greenwood Press.

ΟΤΑΝ ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΑΞΙΔΕΥΟΥΝ:

Γυναικεία μετανάστευση από τη Βουλγαρία,
οικονομικές πρακτικές και έμφυλες ταυτότητες

ΑΛΙΚΗ ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ

Εισαγωγή

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου σηματοδότησε νέα πεδία έρευνας για τους ανθρωπολόγους, μεταξύ των οποίων η μελέτη της μετανάστευσης, που κατέχει ολοένα και σημαντικότερη θέση. Όπως επισήμαναν πρόσφατα οι Βεντούρα και Τρουμπέτα (2006: 21), «οι πολιτικές ανατροπές στην Ανατολική Ευρώπη και στην Ε.Σ.Σ.Δ. επέφεραν, μεταξύ άλλων, και την εκ νέου ένταξη των περιοχών αυτών στο παγκόσμιο μεταναστευτικό σύστημα». Παρατηρείται, ωστόσο, ότι τόσο η κοινή γνώμη όσο και ένα μέρος του επιστημονικού λόγου αντιμετωπίζουν τη διάβαση των συνόρων από τις μετασοσιαλιστικές χώρες ως ένα κατεξοχήν οικονομικό φαινόμενο μετακίνησης από τις «φτωχότερες» χώρες της Ανατολικής προς τις πιο «εύπορες» κοινωνίες της Νότιας και Δυτικής Ευρώπης. Επιπλέον, μέχρι πρόσφατα, οι κοινωνικοί μελετητές είχαν σε μεγάλο βαθμό παραμελήσει τις έμφυλες διαστάσεις της παραπάνω μεταναστευτικής κίνησης¹.

1. Σχετικά πρόσφατα μόνο έχει αρχίσει να αυξάνεται το ενδιαφέρον των ερευνητών για τις έμφυλες διαστάσεις της μετανάστευσης. Βλ. σχετικά Brettell (2003), Kelly (2005). Ειδικότερα για την περίπτωση της Ελλάδας: Αθανασοπούλου (2005, 2008), Βαν Μπουσοχότεν (2007),

Στο παρόν κείμενο, δίνοντας τον λόγο στις μετανάστριες από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα και ακολουθώντας μια ανθρωπολογική οπτική, θέλουμε να δείξουμε ότι τα κίνητρα της μετακίνησής τους δεν είναι αποκλειστικά οικονομικά. Εστιάζοντας στις οικονομικές πρακτικές των μεταναστριών στην περιοχή της Αθήνας και στις ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές που ακολουθούν μέσω αυτών, επιχειρείται ναδειχθεί ότι για τις περισσότερες, η μετανάστευση αποτελεί έναν τρόπο αντιμετώπισης των ποικίλων κοινωνικών επιπτώσεων που είχε η κατάρρευση του κοινωνικού κράτους στις χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης και η εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών που ακολούθησε. Συχνά, τα κίνητρα της (γυναικείας) μετανάστευσης αφορούν στις σχέσεις με την οικογένεια, στον επαναπροσδιορισμό της «ιδιωτικής» και της «δημόσιας» σφαίρας, στους έμφυλους ρόλους εντός και εκτός της οικογένειας. Τα παραπάνω κίνητρα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο την απόφαση για μετανάστευση, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι μετανάστριες βιώνουν τη ζωή τους στην Ελλάδα και αντιμετωπίζουν το παρόν, το μέλλον, καθώς και τις σχέσεις τους τόσο με τους οικείους στη Βουλγαρία, όσο και με τους γηγενείς στην Ελλάδα².

Λαλιώτου (2006α, 2006β), Παπαταξιάρχης, Τοπάλη και Αθανασοπούλου (2008), Στύλιου (2007), Συρίγου-Ρήγου (χωρίς χρονολογία), Τοπάλη (2005, 2006, 2007), Τσιμουρής (2009). Επιπλέον, για μια επισκόπηση της μελέτης του φύλου στη σύγχρονη Ελλάδα βλ. το ειδικό αφιέρωμα στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* 2006 (επιμ. Ι. Λαλιώτου και Ρ. Μπενβενίστε).

2. Συνολικά, για μια σύντομη επισκόπηση των ανθρωπολογικών μελετών για τη μετανάστευση στην Ελλάδα βλ. Αγγελόπουλος (2007). Επίσης, για μια ανθρωπολογική προσέγγιση της πολιτισμικής διαφοράς στη σύγχρονη Ελλάδα βλ. Παπαταξιάρχης (2006).

Τα δεδομένα που παρουσιάζονται στο παρόν κείμενο προκύπτουν από επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις και ελεύθερες συζητήσεις στα βουλγαρικά με μετανάστριες στην περιοχή της πρωτεύουσας και στην περιφερειακή περιοχή του Μαραθώνα, κατά το διάστημα 2005-2006³. Ακολούθησε μία επιπλέον έρευνα στις ίδιες περιοχές και με τις ίδιες πληροφόρητριες το 2007-2008, δηλαδή αμέσως μετά την ένταξη της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου αναζητήθηκαν ενδεχόμενες αλλαγές στις πρακτικές και τις αναπαραστάσεις που προκάλεσε η είσοδος στην Ε.Ε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ενώ μελετήσαμε δύο χώρους με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά (έναν αστικό κι ένα «μεικτό» ή μετασχηματιζόμενο, όπως ο Μαραθώνας) και μιλήσαμε με γυναίκες που προέρχονταν τόσο από αγροτικές όσο και από αστικές περιοχές της Βουλγαρίας, δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές στις αναπαραστάσεις και στις στάσεις τους, οι οποίες να συνδέονται με τους παραπάνω χώρους. Επιπλέον, σημειώνεται ότι η στεγανότητα μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου είναι σχετική, καθώς πολλές μετανάστριες αλλάζουν συχνά τόπο εργασίας ή/και διαμονής και μετακινούνται από τον έναν στον άλλο.

3. Η παρούσα εισήγηση στηρίζεται σε υλικό που συλλέχθηκε κατά τη συμμετοχή μας στην έρευνα που πραγματοποίησε το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II-Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια, με τίτλο «Πολυπολιτισμικότητα και μετανάστευση στην Ελλάδα: Εθνοτικές ομάδες, ταυτότητες, αναπαραστάσεις και πρακτικές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης».

Κοινωνικοί μετασχηματισμοί στη μετασοσιαλιστική Ανατολική Ευρώπη και γυναικεία μετανάστευση

Τα τελευταία χρόνια, πολλές ανθρωπολογικές έρευνες, όπως εκείνες της Frances Pine για τη μετασοσιαλιστική Πολωνία, των Hermine De Soto, Christel Panzig και Tatjana Thelen για την πρώην Ανατολική Γερμανία, των Susan Gal και Joanna Goven για την Ουγγαρία, και των Gail Kligman και Katherine Verdery για τη Ρουμανία, επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στις ποικίλες δυσμενείς κοινωνικές συνέπειες που είχε η πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων για τις γυναίκες. Ειδικότερα, οι παραπάνω εθνογραφικές μελέτες υπογράμμισαν τη δυσανάλογη σε σχέση με τους άνδρες επίσημη ανεργία από την οποία επλήγησαν οι γυναίκες (Pine 2002), την αυξανόμενη απασχόληση των γυναικών σε χαμηλά αμειβόμενες εργασίες (Thelen 2006) και σε εργασίες που αφορούν στην επιβίωση, καθώς και τον αποκλεισμό τους από την επιχειρηματική (αγροτική) παραγωγή (De Soto και Panzig, 1995· Pine 1993, 1998). Επιπλέον, ανέδειξαν την ανάληψη από τις γυναίκες ευθυνών για τύπους φροντίδας που παλαιότερα παρείχε το σοσιαλιστικό κράτος (Goven 1993a· Verdery, 1996) ή τέλος την άνοδο εθνικιστικών ρητορικών και νέων συντηρητικών λόγων σχετικά με τη μητρότητα, που συνδέονται με την απώλεια των αναπαραγωγικών δικαιωμάτων (Gal και Kligman, 2000· Goven 1993b).

Εντούτοις, στην προαναφερθείσα βιβλιογραφία ελάχιστες συνδέσεις έχουν γίνει μεταξύ των δυσμενών αυτών επιπτώσεων που σήμανε η αλλαγή των καθεστώτων για τις γυναίκες και του φαινομένου της μαζικής γυναικείας μετανάστευσης από τις τέως σοσιαλιστικές χώρες που παρατηρείται τις δύο

τελευταίες δεκαετίες. Σύμφωνα με την άποψή μας, η σύνδεση του μεταναστευτικού φαινομένου με τους μετασχηματισμούς της κοινωνικής θέσης και των αναπαραστάσεων για το φύλο στη χώρα προέλευσης συνιστά ένα ενδιαφέρον εγχείρημα, το οποίο μπορεί να προωθήσει τον προβληματισμό σχετικά με τον ρόλο του φύλου στη μετανάστευση. Ωστόσο, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι παραπάνω συνδέσεις, οφείλουμε να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνεται ο λόγος των ίδιων των μεταναστριών σχετικά με τα κίνητρα της μετανάστευσης.

Α. Τα οικονομικά κίνητρα της μετανάστευσης

Η μαζική άφιξη μεταναστών από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα ξεκινά σχεδόν μια δεκαετία μετά από εκείνη των Αλβανών, περίπου στα τέλη της δεκαετίας του 1990⁴. Οι Βούλγαροι αποτελούν, μετά τους Αλβανούς, την πιο σημαντική αριθμητικά μεταναστευτική ομάδα στην Ελλάδα⁵. Όπως συμβαίνει γενικότερα με τις σύγχρονες μετακινήσεις από χώρες του λεγόμενου τέως «Ανατολικού Συνασπισμού», πλην της Αλβανίας, η βουλγαρική μετανάστευση είναι κατά κύριο λόγο ατομική (μη οικογενειακή) και γυναικεία⁶. Στη συνοπτική της

4. Η μετανάστευση από τη Βουλγαρία προς την Ελλάδα παίρνει μαζικό χαρακτήρα μετά το 1997, έτος κατά το οποίο η χώρα γνώρισε βαθιά πολιτική και οικονομική κρίση που ώθησε πολλούς να αναζητήσουν καλύτερες συνθήκες ζωής εκτός της Βουλγαρίας.

5. ΕΣΥΕ (2003).

6. Εντούτοις, όπως διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας, έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα επίσης αρκετές οικογένειες, καθώς και άτομα υψηλού μορφωτικού επιπέδου που έρχονται για σπουδές ή για να

έρευνα για τους μετανάστες από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα, η Μάρκοβα (2001) περιγράφει τα χαρακτηριστικά της γυναικείας αυτής μετανάστευσης: οι περισσότερες γυναίκες είναι ηλικίας μεταξύ 30-50 έως και 60 ετών, απασχολούνται, νόμιμα και μη, ως οικιακές βοηθοί, για τη φροντίδα κυρίως ηλικιωμένων ατόμων και, δευτερευόντως, μικρών παιδιών, καθώς και σε αγροτικές εργασίες. Επιπλέον, οι νεότερες απασχολούνται σε εστιατόρια ή σε κέντρα διασκέδασης⁷.

Στην περίπτωση της μετανάστευσης προς την Ελλάδα, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι –όπως για τους περισσότερους μετανάστες– και για τις γυναίκες από τη Βουλγαρία τα κίνητρα για τη διέλευση των συνόρων αφορούν κυρίως σε οικονομικούς λόγους. Και όντως, οι αιτίες που προβάλλουν αρχικά οι μετανάστριες για τη μετακίνησή τους είναι αυστηρά οικονομικές: «Ήρθαμε για τα χρήματα. Αυτό είναι», εξηγεί η Τάνια (33 ετών). Αναφέρουν ότι βασική αιτία της μετακίνησης είναι η πολύ μεγάλη διαφορά στα ημερομίσθια μεταξύ των δύο γειτονικών χωρών. Πολλές υπογραμμίζουν ότι αν δεν υπήρχε αυτή η διαφορά, δεν θα αποφάσιζαν να μεταναστεύσουν.

Επομένως, το σύνορο είναι εκείνο που στην προκειμένη περίπτωση, όπως και σε πολλές άλλες, δημιουργεί αξία μέσα

εργαστούν στον χώρο της τέχνης και των γραμμάτων. Χωρίς, επομένως, να θέλουμε να ενισχύσουμε μια στερεοτυπική εικόνα για τους Βούλγαρους μετανάστες στην Ελλάδα, στο σημείο αυτό επικεντρωνόμαστε στις μετανάστριες, καθώς θεωρήσαμε σημαντικό να εξετάσουμε τις ιδιαιτερότητες της έμφυλης διάστασης της μετανάστευσης.

7. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας δεν ασχοληθήκαμε με την ιδιαίτερη εκείνη κατηγορία μεταναστριών που εργάζονται στον χώρο της διασκέδασης και της βιομηχανίας του σεξ, θεωρώντας ότι αυτή αποτελεί ένα διαφορετικό αντικείμενο μελέτης.

από τις οικονομικές ανισότητες που υπάρχουν στις δύο πλευρές του και καθιστά τη μετακίνηση συμφέρουσα⁸.

Ορισμένες πληροφορήτριες, ειδικότερα άτομα που απασχολούνταν ως εργάτριες σε εργοστάσια που ιδιωτικοποιήθηκαν και μείωσαν το προσωπικό τους ή έκλεισαν, αναφέρονται στην εμπειρία τους σχετικά με την ανεργία στη Βουλγαρία ως κίνητρο για τη μετακίνησή τους. Συχνά ήταν και τα παράπονα ότι σήμερα δεν υπάρχουν δουλειές στη Βουλγαρία. Επιπλέον, οι διατυπώσεις ότι παρά την ιδιωτικοποίηση των μέσων παραγωγής δεν υπάρχει βοήθεια (με τη μορφή δανείων, πληροφόρησης ή κατάρτισης) για εκείνους που θα επιθυμούσαν να ανοίξουν μια επιχείρηση, καθώς και οι καταγγελίες για διαφθορά και ανασφάλεια του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, γεγονός τα οποία καθιστούν δυσχερή για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού τη μετάβαση από την κατηγορία του μισθωτού σε εκείνη του ελεύθερου επαγγελματία.

Εξίσου συχνά, όμως, και σε αντίθεση με όσα καταγράφονται σε άλλες μετασοσιαλιστικές χώρες, πολλές από τις πληροφορήτριες δεν ήταν άνεργες, αλλά άφησαν τη δουλειά που είχαν στην πατρίδα τους, η οποία –πολλές αναγνώρισαν– ότι ήταν μια «καλή δουλειά για τα εκεί δεδομένα», καθώς απασχολούνταν, για παράδειγμα, στην εκπαίδευση ή ως υπάλληλοι. Θεωρούσαν, ωστόσο, ότι εξαιτίας των ιδιαίτερα χαμηλών μισθών στη Βουλγαρία, η απασχόλησή τους δεν τους επέτρεπε να ικανοποιήσουν ανάγκες, προσωπικές και της οικογένειάς τους, όπως οι σπουδές των παιδιών, η επισκευή ή πιο σπάνια η αγορά ενός σπιτιού. Κατά συνέπεια, δεν ήταν η έλλειψη εργασίας, αλλά το γεγονός ότι αυτή ήταν πολύ κα-

8. Βλ. Green (2004) και Kearney (2004).

κοιληρωμένη και δεν επέτρεπε την επιβίωση και, κυρίως, την πραγματοποίηση περαιτέρω ατομικών και οικογενειακών σχεδίων, που αποτέλεσε για τις περισσότερες το βασικό κίνητρο μετακίνησης.

Πολλές αναφέρουν ότι ενώ στο παρελθόν διέθεταν χρήματα, αλλά δεν υπήρχαν αγαθά προς κατανάλωση, μετά τις αλλαγές στη χώρα τους βίωσαν την αντίθετη κατάσταση, όπου ενώ τα αγαθά αφθονούσαν δεν επαρκούσαν τα χρήματα που κέρδιζαν ώστε να τα αποκτήσουν. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες από τις γυναίκες, με τις οποίες μιλήσαμε, είχαν ήδη στην ιδιοκτησία τους κάποιο ακίνητο στη Βουλγαρία προτού έρθουν στην Ελλάδα. Παρότι, επομένως, ήταν συχνά ιδιοκτήτριες ακινήτων και εργαζόμενες, η πλειονότητα των συνομιλητριών μας αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως «φτωχό» και «ανεπαρκή» να αντεπεξέλθει στις οικονομικές επιταγές της καθημερινότητας και του νέου καπιταλιστικού τρόπου ζωής και επέλεξαν να φύγουν.

Γενικότερα, όπως αναφέρει η Chevalier (2001), μετά το 1990 παρατηρήθηκαν δύο παράλληλες τάσεις στη βουλγαρική οικιακή οικονομία: από τη μία πλευρά, το χρήμα διαδραματίζει έναν ολοένα και σημαντικότερο ρόλο στην παραπάνω οικονομία. Ταυτόχρονα αυξάνονται οι ανταλλαγές σε είδος και η οικογενειακή αγροτική παραγωγή για αυτοκατανάλωση. Πιο συγκεκριμένα, σημειώθηκε η επιστροφή πολλών συνταξιούχων καθώς και ατόμων που βρίσκονταν κοντά στη σύνταξη στον τόπο καταγωγής. Επιπλέον, όσοι ζούσαν σε περιφερειακές και αγροτικές περιοχές άρχισαν και πάλι να καλλιεργούν τους κήπους και τα μπουστάνια γύρω από το σπίτι τους, καθώς και γη που τους επιστράφηκε με την αποκατάσταση της ατομικής ιδιοκτησίας, προκειμένου να παράγουν τα απαραίτητα για την οικογένεια είδη διατροφής, τόσο για

τους ίδιους όσο και για τα παιδιά τους στην πόλη (λαχανικά φρούτα, ψωμί, ρακί κ.λπ.). Οι παραπάνω πρακτικές αγροτικής παραγωγής για αυτοκατανάλωση, που είχαν κατά πολύ περιοριστεί την περίοδο του σοσιαλισμού, γνώρισαν εκ νέου άνθηση τα τελευταία 15 χρόνια και δημιούργησαν την αίσθηση της «επιστροφής» σε ένα «χωρικό» τρόπο ζωής, τον οποίο οι περισσότεροι είχαν εγκαταλείψει κατά τη σοσιαλιστική περίοδο⁹.

Κατά συνέπεια, η μετανάστευση συνιστά μια απάντηση που έδωσαν τα άτομα και τα νοικοκυριά στις νέες οικονομικές συνθήκες που ακολούθησαν την κατάρρευση του συστήματος και στην κοινωνική υποβάθμιση που σήμαινε για πολλούς τόσο ο αυξανόμενος εγχρηματισμός της οικιακής οικονομίας όσο και η τάση «επιστροφής» στον αγροτικό χώρο και τρόπο ζωής. Στην πλειονότητά τους μετανάστευσαν άτομα οικονομικά ενεργά, με οικογενειακές υποχρεώσεις, τα οποία βίωσαν άμεσα τις ανατροπές στη βουλγαρική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά. Εκτός από τις άμεσες οικονομικές δυσχέρειες, πολλές πληροφορήτριες θεωρούν πως η σύνταξη που θα πάρουν σε κάποια χρόνια δεν θα είναι επαρκής για την επιβίωσή τους, γι' αυτό αποφάσισαν να μεταναστεύσουν ώστε να εξασφαλίσουν τα γεράματά τους¹⁰.

Τέλος, η γεωγραφική γειτνίαση επιτρέπει μια έντονη και, από κάποια άποψη, εύκολη κινητικότητα, η οποία υπό άλλες

9. Βλ. Creed (1998).

10. Στόχος τους είναι με τα χρήματα από την εργασία τους στην Ελλάδα να επισκευάσουν ή/και να αναδιαμορφώσουν το σπίτι τους, για να εξασφαλίσουν τα γεράματά τους, συνδυάζοντας την ιδιοκτησία ενός σπιτιού με την καλλιέργεια για αυτοκατανάλωση και τα εισοδήματα από την πενιχρή σύνταξή τους.

γεωγραφικές συνθήκες δεν θα ήταν εφικτή. Πολλές μετανάστριες αναφέρουν ως σημαντικό κίνητρο για την επιλογή της Ελλάδας ως χώρας προορισμού την εγγύτητα, γεωγραφική και πολιτισμική, μεταξύ των δύο χωρών. «Είμαστε πιο κοντά (η Ελλάδα και η Βουλγαρία) και σαν νοοτροπία και σαν τρόπος ζωής», σχολιάζει η Λιλιάννα (54 ετών). Οι γυναίκες εγκατέλειψαν τη χώρα τους για μια γειτονική χώρα, στην οποία ένιωθαν ότι έχουν εύκολη πρόσβαση και από την οποία θεωρούσαν ότι μπορούν να επιστρέψουν άμεσα στη Βουλγαρία: «Σκεφτόμουν ότι και να συμβεί κάτι ακόμα και με τα πόδια μπορώ να φτάσω στα σύνορα με τη Βουλγαρία» (Μαριάννα, 34 ετών). Ένας από τους παράγοντες που επηρέασαν την επιλογή της Ελλάδας είναι η παρουσία «γνωστών», οικείων ατόμων που είχαν προηγηθεί. Οι περισσότερες πληροφορήθηκαν για την Ελλάδα από συγχωριανές, γειτόνισσες ή συνάδελφους, οι οποίες είχαν ήδη έρθει να εργαστούν. Ορισμένες, μάλιστα, τόνισαν ότι επέλεξαν τη συγκεκριμένη χώρα, διότι ήξεραν ότι στην Ελλάδα διέθεταν ήδη κάποια γνωστή, που θα μπορούσε να τις βοηθήσει στην εγκατάσταση και την ανεύρεση της πρώτης εργασίας. Άλλες πάλι ξεκίνησαν τις διαδικασίες και έκαναν το ταξίδι μαζί με κάποια φίλη, συνάδελφο ή συγγενή. Από την άλλη πλευρά, καμία δεν ανέφερε ότι ήρθε με σκοπό τη μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα.

Για τις περισσότερες, επομένως, η διάβαση των συνόρων αντιπροσώπευε αρχικά μια μετακίνηση με προσωρινό χαρακτήρα προς έναν κοντινό προορισμό, όπου υπήρχαν ήδη δίκτυα γνωστών, μια «ασφαλή» μετακίνηση, που θεωρούσαν ότι θα τους επέτρεπε να αντιμετωπίσουν τις βραχυπρόθεσμες και μεσοπρόθεσμες οικονομικές δυσκολίες που ακολούθησαν την κατάρρευση του σοσιαλισμού στη χώρα τους, μια μεταβατική λύση ανάγκης σε αναμονή βελτίωσης της κατάστασης στη

Βουλγαρία. Εντούτοις, όπως προέκυψε, συχνά μέσα από τις άτυπες συζητήσεις εκτός συνέντευξης, τα κίνητρα της μετανάστευσης για αρκετές γυναίκες δεν είναι αυστηρώς οικονομικά.

Β. Η μετανάστευση ως μέσον επίλυσης οικογενειακών προβλημάτων και διαπραγμάτευσης έμφυλων ρόλων και σχέσεων εξουσίας

Κάποια άλλα κίνητρα μετακίνησης, που δεν αναφέρονταν αρχικά, αλλά προβλήθηκαν στη συνέχεια, είναι οι λεγόμενοι «προσωπικοί λόγοι» (*λίτσι πρισίσι*). «Στη Βουλγαρία παντρευόμασταν πολύ νέοι, δεν ξέραμε να κάνουμε τη σωστή επιλογή, δεν είχαμε πείρα. Τον πρώτο που βρήκαμε τον παντρευόμασταν... Ευτυχώς, μας έμειναν τα παιδιά από αυτή την ιστορία!», παρατηρεί με αιχμηρό τρόπο η Ράντα (55 ετών). Και συμπληρώνει η Ντάνα (47 ετών): «Αν ήμασταν μια οικογένεια πώς θα με άφηνε ο άνδρας μου να έρθω εδώ μόνη γυναίκα να βγάλω χρήματα; Δεν θα έπρεπε να έρθει κι εκείνος μαζί μου; Αλλά αυτή η λύση μάς βόλεψε όλους...».

Σύμφωνα με τις Βεντούρα και Τρουμπέτα (2006: 21): «τις τελευταίες δεκαετίες έχουν διαφοροποιηθεί αισθητά ορισμένα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ροών και των πληθυσμών που μετακινούνται ... [όπως το γεγονός] ότι αυξήθηκε δραστικά η μετακίνηση γυναικών ως αρχηγών οικογενειών ή ανεξάρτητα από τη διαδικασία της οικογενειακής συνένωσης». Στην περίπτωση των μεταναστριών από τη Βουλγαρία είναι σημαντικό ότι οι γυναίκες μεταναστεύουν όχι ως εξαρτώμενα μέλη ή στο πλαίσιο μιας οικογενειακής συσπείρωσης αλλά ως αρχηγοί οικογένειας. Βασικό μέλημα των περισσότερων είναι, όπως αναφέρουν, να στηρίξουν οικονομικά την οικογένεια, κυρίως τα παιδιά τους. Σε πιο σπάνιες περιπτώ-

σεις, τα χρήματα που στέλνουν αφορούν και στους συνταξιούχους γονείς τους, οι οποίοι χρειάζονται ενίσχυση, καθώς οι συντάξεις τους είναι πολύ χαμηλές.

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι πολλές από τις συνομιλήτριες αναφέρουν ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχουν ανδρικές δουλειές, διότι τις αναλαμβάνουν οι Αλβανοί, εξηγώντας με αυτό τον τρόπο το γεγονός ότι η πλειονότητα των μεταναστών από τη Βουλγαρία είναι γυναίκες. Άλλες πάλι υποστηρίζουν ότι οι άνδρες δεν «καταδέχονται» να κάνουν δουλειές εκτός από εκείνες που έκαναν στη Βουλγαρία (είχαν διοικητικές θέσεις ή ήταν εργάτες), επειδή τις θεωρούν επίπονες σωματικά και κοινωνικά υποδεέστερες¹¹. Ο φόβος, η ενόχληση και κάποια ειρωνεία χαρακτηρίζει τον λόγο αρκετών γυναικών για το συγκεκριμένο θέμα: «Οι Έλληνες άνδρες δε θα άφηναν ποτέ τις γυναίκες τους να φύγουν πρώτες. Δες παλιότερα, όταν οι Έλληνες μετανάστευαν, πρώτα έφευγαν οι άνδρες και μετά έφερναν και τις γυναίκες τους», αναφέρει η Ντάνα. Και συνεχίζει: «Οι άνδρες νομίζουν ότι εδώ τα λεφτά είναι πολλά και εύκολα. Δεν έρχονται όμως να δούνε πώς τα βγάζουμε». Αντιθέτως, όσα ζευγάρια δίνουν προτεραιότητα στο να παραμείνουν ενωμένα μεταναστεύουν μαζί και οι άνδρες βρίσκουν εργασία στην Ελλάδα, συνήθως σε οικοδομικές ή τεχνικές εργασίες και στον αγροτικό τομέα.

Από την άλλη πλευρά, καμία από τις ερωτηθείσες δεν εργάζεται στον κλάδο όπου απασχολούνταν στη χώρα της, ανεξάρτητα από τις σπουδές και το επάγγελμα που είχε στη

11. Από το να έρθουν, για παράδειγμα, να εργαστούν στην Ελλάδα ως αγρεργάτες ή σε οικοδομικές εργασίες, επιλέγουν να παραμείνουν στη Βουλγαρία σε μια διευθυντική θέση, η οποία τους εξασφαλίζει λίγα χρήματα, ωστόσο τους προσδίδει κύρος.

Βουλγαρία. Ακόμα και άτομα υψηλού μορφωτικού επιπέδου απασχολούνται ως οικιακές βοηθοί. Καμία επίσης δεν τρέφει την ελπίδα ότι κάποτε θα μπορέσει να ασκήσει στην Ελλάδα το επάγγελμα που έκανε στη χώρα της: «Έχω σπουδάσει οικονομικά. Εδώ όμως δεν υπάρχουν δουλειές για τους Έλληνες, εμένα θα πάρουν;» εξηγεί η Ντανιέλα (38 ετών). «Έχω τελειώσει μια σχολή κομμωτικής στη Βουλγαρία, πολύ μου αρέσει αυτό το επάγγελμα, αλλά εδώ δεν αναγνωρίζεται η σχολή μου, γι' αυτό εργάζομαι ως σερβιτόρα», σχολιάζει η Ντίνα (32 ετών).

Τι ωθεί λοιπόν τις γυναίκες να εγκαταλείψουν τη χώρα τους για να κάνουν κατώτερες κοινωνικά εργασίες; Γιατί δέχτηκαν οι σύζυγοι αυτή την έξοδο των γυναικών και την ανατροπή των ρόλων που προκαλεί η μετανάστευση; Από τα παραπάνω φαίνεται πως η μετανάστευση αντιπροσωπεύει για πολλές από τις συνομιλήτριές μας, ενδεχομένως και για τους συζύγους τους (με τους οποίους δεν είχαμε την ευκαιρία να μιλήσουμε), έναν τρόπο «επίλυσης» ή εκτόνωσης ποικίλων οικογενειακών ζητημάτων, όπως η πρόωγη ηλικία γάμου στη σοσιαλιστική Βουλγαρία ή ο μεγάλος αριθμός διαζυγίων τα τελευταία χρόνια, ζητήματα τα οποία συνήθως είχαν προκύψει ήδη από τη σοσιαλιστική περίοδο και στη συνέχεια οξύνθηκαν ή/και επαναπροσδιορίστηκαν μετά την πτώση του σοσιαλισμού.

Πολλές από τις πληροφορήτριες ήταν χωρισμένες ή σε διάσταση προτού φτάσουν στην Ελλάδα, ενώ άλλες ζήτησαν διαζύγιο αφότου εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Τα ανήλικα παιδιά τους παραμένουν στη Βουλγαρία υπό την πατρική μέριμνα, τις περισσότερες φορές όμως φροντίζουν γι' αυτά οι παππούδες, συνεχίζοντας με αυτό τον τρόπο την ανάληψη της κοινωνικής μέριμνας από την τρίτη ηλικία, φαινόμενο το οποίο πήρε μαζικές διαστάσεις κατά τη σοσιαλιστική περίο-

δο¹². Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι γυναίκες δηλώνουν ότι δεν επιθυμούν να επισκέπτονται συχνά τη Βουλγαρία, διότι αυτό συνεπάγεται δυσάρεστες οικογενειακές καταστάσεις και επιλέγουν να πληρώνουν τα έξοδα στα παιδιά και τους γονείς τους, για να έρχονται να περνούν τις διακοπές τους στην Ελλάδα. Επομένως, για τις γυναίκες αυτές η Ελλάδα δεν αποτελεί απλώς μια οικονομική διέξοδο, αλλά και έναν τρόπο να «ξεφύγουν» (*μπιάγκαμ*) από δύσκολες οικογενειακές καταστάσεις και να κάνουν μια «καινούργια αρχή».

Οι περισσότερες θεωρούν ότι τα ζευγάρια από απόσταση δεν μπορούν να λειτουργήσουν, αν και υπάρχουν περιπτώσεις, κυρίως πιο μεγάλων σε ηλικία γυναικών, οι οποίες δηλώνουν ότι δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα στη σχέση με τον σύζυγό τους εξαιτίας της απόστασης. Σύμφωνα με την παραπάνω λογική, πολλές αποδέχονται τη σύναψη εφήμερων ή και πιο μόνιμων σχέσεων με Έλληνες ή συμπατριώτες τους κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Ελλάδα. Βρίσκουν, δηλαδή, κοινωνικά και ηθικά ανεκτό και θεμιτό μια γυναίκα να έχει δεσμό με έναν άνδρα κατά την παραμονή της στην Ελλάδα, ακόμα και στην περίπτωση που έχει σύζυγο στη Βουλγαρία. «Εφήμερες σχέσεις, ναι, γίνονται πολλές, μένει προσωρινά με κάποιον μαζί κάποια χωρισμένη ή και παντρεμένη... τώρα παντρεμένη στα χαρτιά μόνο, διότι μετά από τόσα χρόνια μακριά η οικογένεια αυτή δεν υπάρχει ουσιαστικά», εξηγεί η Μαριάννα (34 ετών)¹³.

12. Το παραπάνω φαινόμενο η Verdery το ονόμασε «geriatrization» (1996: 65). Για την περίπτωση της Βουλγαρίας, τις παραπάνω διαδικασίες αναλύει ο I. Iliev (αδημοσίευτο).

13. Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε ποιος είναι εδώ ο ρόλος της κομμουνιστικής ιδεολογίας στην ανοχή τέτοιων «εφήμερα μόνιμων» σχέ-

Επιπλέον, ενώ οι περισσότερες ήρθαν με σκοπό να επιστρέψουν σε κάποια χρόνια στη Βουλγαρία, πολλές άλλαξαν γνώμη στην πορεία και επιθυμούν πλέον τη μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Δεν αποκλείουν, μάλιστα, το ενδεχόμενο να παντρευτούν ή να συζήσουν με κάποιον Έλληνα, παρότι πολλές θεωρούν ότι οι μεικτοί γάμοι αποσκοπούν στο συμφέρον, ειδικότερα αυτοί που γίνονται ανάμεσα σε ηλικιωμένους άνδρες και πολύ νεότερες τους γυναίκες, γεγονός το οποίο κατακρίνουν. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιλήψεις για τα δύο φύλα και ο τρόπος αντιμετώπισης του γάμου από τις τελευταίες. Πολλές από τις γυναίκες που έχουν μακροχρόνια σχέση ή είναι παντρεμένες με Έλληνα θεωρούν ότι, σε σχέση με τη Βουλγαρία, οι Ελληνίδες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες, οι οποίοι είναι πιο «καϊδεμένοι» (*ραζγκλέζενι*), πιο κοντά στην «τούρκικη ανατολίτικη νοοτροπία» (*τούρσκι-οριεντάλσκι μανταλιτέτ*). Γενικά, θεωρούν τους Έλληνες πολύ πιο «πατριαρχικούς» (*πατριαρχάλνι*) και κακομαθημένους από τους Βούλγαρους: «Έχουν μάθει να τους τα προσφέρουν όλα στο χέρι, ενώ στη Βουλγαρία οι άνδρες βοηθάνε», σχολιάζει χαρακτηριστικά η Ρουμιάνα (45 ετών).

Για να κατανοήσουμε τις παραπάνω αντιλήψεις, θα πρέπει να αναφερθούμε αναλυτικά τόσο στη σοσιαλιστική όσο και στη μετασοσιαλιστική περίοδο, όπου η οικογένεια και οι σχέσεις των δύο φύλων γνώρισαν αλλεπάλληλες αλλαγές και επαναπροσδιορισμούς. Όπως αναφέρει η Verdery (1996), τα σοσιαλιστικά καθεστώτα προέβαλλαν το αίτημα για κοινωνι-

σεων κατά την παραμονή των μεταναστών ή προσφύγων σε μια ξένη χώρα. Ανάλογες πρακτικές προσωρινών σχέσεων μεταξύ Ελλήνων προσφύγων και γηγενών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης αμέσως μετά τον Εμφύλιο αναφέρονται από τη Βαν Μπουσκότεν (2003).

κή ισότητα και ισοτιμία των δύο φύλων. Αν και η ισότητα αυτή δεν επιτεύχθηκε ποτέ ολοκληρωτικά¹⁴, επαναπροσδιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών και οι τελευταίες απέκτησαν νέους ρόλους και ταυτότητες: βγήκαν μαζικά στην αγορά εργασίας, ενώ παράλληλα, μέσα από μέτρα κοινωνικής πολιτικής, το κράτος ανέλαβε πτυχές της μέριμνας για τα παιδιά, τις οικιακές δουλειές, την υγειονομική περίθαλψη και τη φροντίδα των ηλικιωμένων, τα οποία σε άλλες κοινωνίες αποτελούσαν κατά βάση εργασία των γυναικών. Γενικότερα, αναλαμβάνοντας απέναντι στους πολίτες έναν «πατερναλιστικό» (Verdery 1996: 64) ρόλο, το κράτος αποδυνάμωσε την οικογενειακή εξουσία των ανδρών και έδωσε περισσότερη δύναμη στις γυναίκες εντός και εκτός της οικογένειας. Τις απόψεις αυτές για τα δύο φύλα απηχούν τα λόγια ορισμένων πληροφορητριών μας: «Επί κομμουνισμού, οι γυναίκες έγιναν ίσες με τους άνδρες, το πιστέψαμε αυτό, γίναμε οδηγοί τρακτέρ (*τρακτορίστι*), τورναδόροι (*στρουγκάρι*), μηχανικοί ... ίσως και γι' αυτό δεν έχουμε πρό-

14. Εντούτοις, όπως παρατηρεί η Verdery (1996: 66-67), «παρ' όλες τις αναδιατάξεις στους οικογενειακούς ρόλους, η δομή της εξουσίας και η ευρύτερη κατανομή της εργασίας μέσα στη σοσιαλιστική οικογένεια παρέμειναν σε σημαντικό βαθμό έμφυλα διαχωρισμένες [...] Ο κρατικός μηχανισμός ήταν σε σημαντικό βαθμό ανδροκρατούμενος. Οι βασικοί τομείς του σοσιαλισμού [...], ιδιαίτερα στα ανώτερα κλιμάκια, ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου ανδρικοί και αναπαρίσταντο ως τέτοιοι. [...] Οι γυναίκες όντως εντάχθηκαν σε πολιτικές θέσεις, αλλά κυρίως σε κατώτερα κλιμάκια και σε τομείς που θεωρούνταν ότι αρμόζουν στις γυναίκες: στην εκπαίδευση, την υγεία και τον πολιτισμό. Έτσι ώστε ενώ αυτοί οι "γυναικείοι" ρόλοι είχαν ως ένα σημείο φύγει από τα χέρια των μητέρων μέσα στις πυρηνικές οικογένειες, παρέμειναν "θηλυκοποιημένοι" (feminized) στον ευρύτερο καταμερισμό της εργασίας».

βλημα να έρθουμε εδώ μόνες μας», αναφέρει χαρακτηριστικά η Βιολέτα (49 ετών), που είναι πολιτικός μηχανικός.

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τις Kligman (1992), Goven (1993a) και Gal (1994), στα περισσότερα σοσιαλιστικά κράτη, μέσα στο πλαίσιο των σημαντικών προβλημάτων υπογεννητικότητας και υψηλού κόστους της κοινωνικής φροντίδας που άρχισαν να αντιμετωπίζουν από τη δεκαετία του 1980, αν όχι και νωρίτερα, είχε ξεκινήσει μια σταδιακή «επαναθηλυκοποίηση της φροντίδας» (Verdery 1996: 67). Κι ενώ η ρητορεία του Κόμματος παρουσίαζε τις γυναίκες να έχουν τις ίδιες ικανότητες και δραστηριότητες με τους άνδρες, ο Τύπος έδινε έμφαση στη μητρότητα ως ιδιαίτερο καθήκον και προνόμιο των γυναικών (Verdery 1996).

Έπειτα από την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, οι παραπάνω τάσεις ενισχύθηκαν και παρατηρείται μια επιστροφή σε «παραδοσιακά» πρότυπα και αξίες, την οικογένεια και τη θρησκεία (retraditionalisation) (Kligman 1992: 400), συνοδευόμενη από την άνοδο εθνικιστικών ρητορικών (Goven 1993b)¹⁵, καθώς και μια πίεση για την απόσυρση των γυναικών από τον δημόσιο χώρο και την επιστροφή τους στον ιδιωτικό και στις αγροτικές εργασίες, όπου η εξουσία ανήκει και πάλι στους άνδρες. Σύμφωνα με την Pine, στην περίπτωση της Πολωνίας, η έμφυλη φύση της εργασίας, του χώρου και του χρόνου έχει διαφοροποιηθεί δραστικά από τη νέα οικονομική τάξη και παρατηρείται μια ποικιλία από ιδέες και

15. Η σύνδεση της επανεμφάνισης «παραδοσιακών» προτύπων και αξιών με εθνικιστικές ρητορικές είναι πιο περιορισμένη στην περίπτωση της Βουλγαρίας σε σχέση με χώρες όπως η Ρουμανία ή η Ουγγαρία. Για τον παραπάνω λόγο, στο σημείο αυτό δεν προχωρούμε σε μια ευρύτερη ανάλυση αυτού του ιδιαίτερα ενδιαφέροντος ζητήματος.

ιδεώδη σχετικά με το φύλο και από αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «πρακτικές παραγωγής του εαυτού» (Pine 2002: 97). Κατά συνέπεια, για τις περισσότερες γυναίκες το άνοιγμα στην οικονομία της αγοράς σήμανε τη διπλή απώλεια δικαιωμάτων και εξουσίας, τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και στον επαγγελματικό χώρο. Τα προαναφερθέντα συνδέονται, και ενδεχομένως εξηγούν ως ένα βαθμό, το γεγονός ότι πολλές γυναίκες αναφέρονται συχνά με νοσταλγία στο σοσιαλιστικό παρελθόν, δίνοντας έμφαση στην ασφάλεια και την αυτονομία που απολάμβαναν την περίοδο εκείνη.

Επιπλέον, όπως υποστηρίζει η Verdery, σε αντίθεση με τις σύγχρονες δυτικές οικονομίες, όπου πλέον έχει επέλθει μια εμπορευματοποίηση των οικιακών εργασιών –οι οποίες έχουν μετατραπεί σε υπηρεσίες και δεν χαρακτηρίζονται ως μη αμειβόμενη εργασία, ούτε ορίζονται ως μη εργασία–, η μετασοσιαλιστική Ανατολική Ευρώπη επιστρέφει σε μια «οικιακή οικονομία της νοικοκυράς» (Verdery 1996: 81-82), η οποία είχε καταργηθεί, τουλάχιστον εν μέρει, τόσο από τον σοσιαλισμό όσο και από τον προχωρημένο καπιταλισμό. Αν επιστρέψουμε στο ζήτημα της μετανάστευσης, παρατηρούμε ότι και στις χώρες υποδοχής, πολλές γυναίκες από την Ανατολική Ευρώπη ανέλαβαν εργασίες συμβατές με «παραδοσιακούς» ρόλους, ως τροφοί και για την ανάληψη της φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων. Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως και άλλων νοτιοευρωπαϊκών κρατών, με αυτό τον τρόπο ήρθαν να καλύψουν ένα θεσμικό κενό που υπάρχει σε σχέση με την κοινωνική μέριμνα, το οποίο δεν δέχονται πλέον να καλύψουν οι Ελληνίδες, καθώς προσανατολίζονται οι ίδιες προς την έμμισθη εργασία εκτός οικίας¹⁶. Ωστόσο, στην περίπτωση

16. Το κατά πόσο οι Ελληνίδες διεκδικούν αυτονομία και εξουσία, εντός

των μεταναστριών, η φροντίδα μετατρέπεται σε έμμισθη εργασία, γεγονός το οποίο τους επιτρέπει σε ορισμένες περιπτώσεις να διεκδικήσουν χειραφέτηση και ανεξαρτησία σε σχέση με τη θέση στην οποία θα βρίσκονταν, εάν παρέμεναν στη Βουλγαρία. Επιπροσθέτως, σε πολλές περιπτώσεις, η εργασία συνιστά το μέσον που προκρίνουν (σε σχέση με τον γάμο με ένα γηγενή ή σε συνδυασμό με αυτόν) στην προσπάθειά τους να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία. Σε άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, όπως θα αναφερθούν στη συνέχεια, το επάγγελμα της φροντίδας μετατρέπεται σε τρόπο στήριξης της οικογένειας στη Βουλγαρία, χωρίς αυτό να θέτει σε αναδιαπραγμάτευση τους έμφυλους ρόλους και τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια.

Οικονομικές στρατηγικές και οριοθετήσεις του εαυτού

Σε συνάρτηση με τα προαναφερθέντα, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές οικονομικές λογικές, δύο διαφορετικές στρατηγικές που προσδιορίζουν με τη σειρά τους τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν οι μετανάστριες τον εαυτό, τη μετακίνηση, καθώς και την παραμονή τους στην Ελλάδα. Η πρώτη στηρίζεται σε ένα «οικογενειοκεντρικό» σύστημα

και εκτός της οικογένειας, μέσα από την έξοδο από το σπίτι και τους οικιακούς ρόλους, αποτελεί αντικείμενο περαιτέρω ανάλυσης, δεδομένου ότι σε πολλές περιπτώσεις η έξοδος των γυναικών από τον οικιακό χώρο δεν σημαίνει την εγκατάλειψη ή τον καταμερισμό της ευθύνης του σπιτιού με τους άνδρες. Εντούτοις, μια τέτοια ανάλυση ξεπερνά τους στόχους του παρόντος άρθρου.

αξιών, όπου τα άτομα δρουν ως μέλη ενός νοικοκυριού και προτάσσουν το συλλογικό έναντι του ατομικού συμφέροντος, ενώ η δεύτερη συνιστά μια «ατομοκεντρική» λογική, όπου τα δρώντα υποκείμενα διακρίνονται από μια έμφαση στον ατομικισμό και τις προσωπικές επιλογές.

Παρατηρείται, μάλιστα, μια συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία και τις στάσεις των γυναικών με τις οποίες μιλήσαμε. Χωρίς να μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο σαφώς διακριτές και παγιωμένες κατηγορίες, στην πρώτη συγκαταλέγονται πιο μεγάλες σε ηλικία γυναίκες (45-65 ετών) που βρίσκονται κοντά στη σύνταξη ή είναι συνταξιούχοι, που άφησαν πίσω τους σύζυγο, παιδιά κι εγγόνια, και έρχονται για να εξασφαλίσουν ένα επιπλέον οικογενειακό εισόδημα. Επιπλέον, ζευγάρια που μεταναστεύουν χωρίς τα παιδιά τους, τα οποία τις περισσότερες φορές είναι ενήλικα. Όλοι οι παραπάνω μεταναστεύουν προκειμένου να ενισχύσουν την οικογένειά τους στη Βουλγαρία και σκοπεύουν να επιστρέψουν όσο πιο γρήγορα γίνεται, μόλις το επιτρέψει η οικονομική κατάσταση. Η επιλογή να έρθουν στην Ελλάδα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας αποτελεί μέρος της οικογενειακής στρατηγικής που αποφεύγει να αφήσει να μετακινηθούν νεότερα σε ηλικία μέλη από φόβο ότι αυτά δεν θα επιστρέψουν, απειλώντας, κατ' αυτό τον τρόπο, την ίδια την ύπαρξη της οικογένειας. Οι νεότεροι, κατά συνέπεια, παραμένουν άνεργοι ή σε χαμηλόμισθες εργασίες στη Βουλγαρία και αναλαμβάνουν την ανατροφή των παιδιών τους, ενώ ένα βασικό μέρος του εισοδήματός τους προέρχεται από την εργασία στην Ελλάδα των γονέων ή/και των πεθερικών τους.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν την καθημερινότητά τους και τις σχέσεις τους με τους γηγενείς οι μετανάστες αυτής της ομάδας χαρακτηρίζεται από την προ-

σωρινότητα, τη δυσaréσκεια και τη λύπη. Καθώς η οικογένεια ή τα παιδιά τους παραμένουν στη Βουλγαρία, έχουν έρθει με την προοπτική, και συνεχίζουν να επιθυμούν, να επιστρέψουν στη χώρα τους. Συναισθηματικά παραμένουν προσανατολισμένοι στη Βουλγαρία, γεγονός το οποίο επηρεάζει τον τρόπο που βιώνουν την παραμονή τους στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, οι γυναίκες συχνά προτιμούν τις «εσωτερικές» δουλειές (*βέτρεσνα ράμποτα*) και δεν μπαίνουν στη διαδικασία εγκατάστασης μέσω της ενοικίασης διαμερίσματος, της αγοράς εξοπλισμού και επίπλωσης κ.λπ. Αποφεύγουν τις εξόδους και τη διασκέδαση, κάνουν δύο και τρεις δουλειές, εξοικονομούν όσα περισσότερα χρήματα μπορούν και περιμένουν να γυρίσουν στη Βουλγαρία. Βιώνουν τον χρόνο που περνούν στη χώρα υποδοχής ως «κενό» χρόνο, στη διάρκεια του οποίου οι ίδιες δεν «ζουν», καθώς εργάζονται για να μπορεί να επωφελείται η οικογένειά τους στην πατρίδα και αναμένουν να απολαύσουν τα αγαθά της εργασίας τους αργότερα, όταν θα επιστρέψουν στη Βουλγαρία. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση της Μάρας: «Για μένα η Ελλάδα είναι μαύρη. Αντί να μεγαλώνω τα εγγόνια μου, είμαι εδώ και νταντεύω ξένους ανθρώπους». Από την άλλη πλευρά, αναγνωρίζουν ότι πλέον και στη Βουλγαρία νιώθουν κάπως «ξένες» και κάθε φορά που την επισκέπτονται έρχονται αντιμέτωπες με νέες αλλαγές: «Υπάρχουν τώρα πια λέξεις που δεν τις καταλαβαίνω όταν γυρίζω πίσω, καινούργιες λέξεις που έχουν αντικαταστήσει τις κομμουνιστικές και δεν ξέρω πώς να τις χρησιμοποιήσω», αναφέρει η Στοϊάνα (56 ετών).

Τα χρήματα που στέλνουν αφορούν ως ένα βαθμό στην εξασφάλιση ενός άνετου επιπέδου διαβίωσης στα μέλη της οικογένειας που έχουν παραμείνει στη Βουλγαρία, στη μόρφωση των ανήλικων παιδιών, στην οικονομική «βοήθεια» των ενή-

λικων παιδιών και στη στήριξη των ηλικιωμένων γονέων. Η βοήθεια προς τα ενήλικα παιδιά μπορεί να αφορά στην επιβίωση ή στην απόκτηση καταναλωτικών αγαθών ή στην αγορά δικού τους διαμερίσματος. Γενικότερα, αποταμιεύουν χρήματα και δεν τα «σπαταλούν άσκοπα όπως οι Έλληνες» (Ράντα), με σκοπό να τα επενδύσουν στην επέκταση, επισκευή και πιο σπάνια στην αγορά ενός ακινήτου. Κάθε φορά που συγκεντρώνουν ένα ποσό, το στέλνουν για να πραγματοποιηθεί μια κατασκευαστική εργασία (για παράδειγμα, να αγοραστούν και να εγκατασταθούν τα αλουμινένια παράθυρα, τα πλακάκια ή τα είδη υγιεινής), η οποία συνήθως συντελείται με την προσωπική εργασία των μελών της οικογένειας που έχουν μείνει πίσω. Παράλληλα, με τα χρήματα αποστέλλονται και είδη που δεν υπάρχουν στη Βουλγαρία ή στοιχίζουν λιγότερο στην Ελλάδα (μικρές ηλεκτρικές συσκευές, είδη ένδυσης και υπόδησης, είδη διατροφής, παιχνίδια για τα παιδιά). Σε κάθε περίπτωση, η κατανάλωση για προσωπικά αντικείμενα είναι ιδιαίτερα περιορισμένη και τα χρήματα που κερδίζονται από την εργασία στην Ελλάδα «πηγαίνουν» στην οικογένεια.

Στη δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγονται γυναίκες νεότερης ηλικίας (25-45 ετών), μεταξύ των οποίων και ορισμένες με οικογενειακές υποχρεώσεις στη Βουλγαρία. Οι περισσότερες, παρότι ήρθαν με σκοπό να αποκτήσουν κάποια χρήματα αυτή τη δύσκολη για τη χώρα τους περίοδο και να επιστρέψουν έπειτα από μερικά χρόνια στη Βουλγαρία, στην πορεία άλλαξαν γνώμη και επιθυμούν πλέον τη μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Αντιμετωπίζουν την τελευταία σαν το σπίτι τους, χρησιμοποιούν συστηματικά τα μέσα μαζικής μεταφοράς, τις υπηρεσίες υγείας ή τον κοινωνικό τουρισμό και αισθάνονται ότι ως ένα βαθμό έχουν πάρει μια θέση στην ελληνική κοινωνία: «Εγώ πλέον αισθάνομαι ντόπια (μέστεν

τσοβέκ). Στην αρχή αισθανόμουν μετανάστρια, τώρα νιώθω ότι το σπίτι μου είναι αυτό εδώ και όχι εκείνο που έχω στη Βουλγαρία. Ε, εδώ, όπως βλέπεις, δεν είναι κάτι το ιδιαίτερο, στη Βουλγαρία έχουν μείνει και τα κρύσταλλα και τα καλά χαλιά ... αλλά εδώ αισθάνομαι ότι είμαι στο σπίτι μου», αναφέρει χαρακτηριστικά η Ντίντα (32 ετών).

Όσον αφορά στις οικονομικές πρακτικές των γυναικών της παραπάνω κατηγορίας, οι περισσότερες μεριμνούν να στηρίζουν οικονομικά τα παιδιά τους. Κύριο μέλημά τους είναι οι σπουδές των παιδιών τους, καθώς μετά το 1990 η πανεπιστημιακή εκπαίδευση έπαψε να είναι δωρεάν στη Βουλγαρία, ενώ καθιερώνεται το σύστημα ιδιαίτερων μαθημάτων (κυρίως για ξένες γλώσσες) ως συμπλήρωμα της σχολικής εκπαίδευσης. Οι γυναίκες θεωρούν υποχρέωσή τους να πληρώνουν τις σπουδές των παιδιών τους. Παρότι οι μεγαλύτερες σε ηλικία είναι διατεθειμένες να ενισχύσουν τα παιδιά τους και πέραν των σπουδών τους, προκειμένου αυτά να δημιουργήσουν δική τους οικογένεια, οι νεότερες θεωρούν ότι οι υποχρεώσεις τους ολοκληρώνονται με το πέρας των σπουδών: «(Το αν θα βρουν δουλειά), αυτό είναι πλέον δικό τους πρόβλημα. Είναι πια μεγάλα παιδιά, μπορούν να φροντίζουν τον εαυτό τους. Εγώ στα είκοσι δύο μου χρόνια και παιδί είχα και σπίτι και δουλειά να φροντίσω» (Ντανιέλα, 38 ετών).

Επιπλέον, εκείνες που δεν είχαν στην ιδιοκτησία τους κάποιο ακίνητο ήρθαν στην Ελλάδα με σκοπό να αγοράσουν ένα σπίτι στη Βουλγαρία και να το εξοπλίσουν, κάτι το οποίο πραγματοποίησαν σε σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς οι χαμηλές τιμές των ακινήτων στη Βουλγαρία και η διαφορά του νομίματος επέτρεψαν την υλοποίηση του παραπάνω σχεδίου. Οι περισσότερες, όμως, ήταν ήδη ιδιοκτήτριες κάποιου ακινήτου. Σε κάθε περίπτωση, επιλέγουν να μη νοικιάζουν το

σπίτι τους στη Βουλγαρία, το οποίο παραμένει κλειστό μέχρι να επιστρέψουν ή διατίθεται σε κάποιο συγγενικό πρόσωπο.

Οι νεότερες σε ηλικία μετανάστριες επιλέγουν να νοικιάζουν ομαδικά σπίτια στο κέντρο της Αθήνας και να εργάζονται με ημερομίσθιο ή σαν σερβιτόρες. Με αυτό τον τρόπο απολαμβάνουν καλύτερες αποδοχές, ελευθερία και ευελιξία στο ωράριο εργασίας και δεν υπόκεινται στην ψυχολογική πίεση που αναφέρουν εκείνες που εργάζονται ως εσωτερικές, φροντίζοντας κυρίως ηλικιωμένους και άρρωστα άτομα. Οι νεότερες μετανάστριες ξοδεύουν περισσότερα χρήματα για ρούχα, καλλυντικά και άλλα αγαθά που αφορούν στην προσωπική φροντίδα, καθώς και για διασκέδαση και διακοπές. Συνήθως, προσανατολίζονται στην αγορά κινητής περιουσίας (π.χ. αγοράζουν, ή επιθυμούν να αγοράσουν, ένα αυτοκίνητο ή κοσμήματα). Κύρια επιδίωξή τους είναι να εξασφαλίσουν ένα καλό επίπεδο διαβίωσης για τις ίδιες και τους δικούς τους στο παρόν, χωρίς να κάνουν μακροχρόνια σχέδια για το μέλλον.

Προοπτικές για το μέλλον

Στην ερώτηση πώς βλέπουν τη ζωή τους τα επόμενα χρόνια, καμία από τις συνομιλήτριές μας δεν θεωρεί ότι μπορεί να απαντήσει με βεβαιότητα: «Είναι πολύ δύσκολο να κάνει κανείς προβλέψεις αυτήν τη στιγμή. Επί κομμουνισμού είχαμε συνθίσει να κάνουμε μακρόπνοα σχέδια. Τώρα πια αυτά τελείωσαν. Ο κόσμος είναι πλέον αβέβαιος», αναφέρει η Λίλη (34 ετών). Η αβεβαιότητα, η απαισιοδοξία και η έλλειψη μακροπρόθεσμου σχεδιασμού είναι προφανείς στα λόγια των περισσότερων γυναικών. Αναθεωρούν κάθε χρόνο την κατά-

σταση, δεν προγραμματίζουν, περιμένουν να δουν πώς θα εξελιχθούν τα πράγματα, σε αναμονή της βελτίωσης της κατάστασης στη χώρα τους. Κάποιες περιμένουν τις αλλαγές που θα φέρει η ένταξη της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, άλλες, πάλι, έχουν ξεκινήσει τη διαδικασία επαναπατριsmού τους.

Ελάχιστες έχουν παρακινήσει τα παιδιά τους να έρθουν και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, θεωρώντας ότι δεν έχουν καλές προοπτικές εργασίας: «Δεν θέλω για τα παιδιά μου τέτοια ζωή που κάνω εγώ... Ε, δεν κάνω κάτι κακό, δεν κλέβω, δεν σκοτώνω, δεν είμαι πόρνη, αλλά ό,τι και να είναι είσαι καθαρίστρια..., αυτό δεν το θέλω για τις κόρες μου», εξηγεί η Μίρα (38 ετών). Για τους παραπάνω λόγους προσπαθούν να δώσουν στα παιδιά τους όσο περισσότερα εφόδια μπορούν (ξένες γλώσσες, κυρίως αγγλικά, πανεπιστημιακή μόρφωση κ.λπ.), θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο τους εξασφαλίζουν ένα καλύτερο μέλλον στη Βουλγαρία.

Σχετικά με τις προοπτικές και το μέλλον είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι τα χρήματα που στέλνουν οι μετανάστες στην οικογένειά τους, εκτός από τις σπουδές και τα ακίνητα, δεν προορίζονται για κάποια παραγωγική επένδυση. Ελάχιστοι σκοπεύουν να επιστρέψουν για ν' ανοίξουν κάποια δική τους επιχείρηση στη Βουλγαρία, θεωρώντας ότι οι συνθήκες δεν ευνοούν κάτι τέτοιο. Τον τελευταίο ενάμιση χρόνο, ορισμένοι επαναπατριζονται και ανοίγουν μαγαζιά, αλλά δεν πρόκειται για παραγωγικές επιχειρήσεις (π.χ. εστιατόρια). Επιπλέον, μόνο μια πληροφορήτρια που έχει παντρευτεί Έλληνα σκέφτεται να ανοίξει μια επιχείρηση στην Ελλάδα, αλλά και πάλι πρόκειται για εστιατόριο. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις, αν και υπάρχουν, όπου κάποιοι αγοράζουν ακίνητα ως επένδυση στην Ελλάδα.

Επίλογος

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο χρόνος στον οποίο ζουν και δραστηριοποιούνται οι μετανάστριες από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα είναι το παρόν. Με αρκετές αναφορές στο παρελθόν και ελάχιστες προσδοκίες ή οράματα για το μέλλον, η βουλγαρική μετανάστευση στην Ελλάδα συνιστά μια απάντηση στις επιταγές ενός παρόντος όπου μεγάλες μάζες του πληθυσμού βίωσαν την υποβάθμιση των συνθηκών ζωής που είχαν αποκτήσει κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος, μια προσπάθεια ανάκτησης ή διατήρησης των παραπάνω συνθηκών. Επιπλέον, αφορά στην εξασφάλιση ενός αβέβαιου μέλλοντος εκείνων που δεν νιώθουν ότι συγκαταλέγονται σε αυτές τις κατηγορίες που θα επωφεληθούν από το νέο καπιταλιστικό σύστημα.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από την προαναφερθείσα εθνογραφική μελέτη αναδεικνύεται το γεγονός ότι η μετακίνηση των γυναικών από τις μετασοσιαλιστικές χώρες αφορά στην έκρυθμη κοινωνική κατάσταση, στην πολιτική και οικονομική αστάθεια, στην ιδεολογική και αξιακή κρίση, οι οποίες προέκυψαν από τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και την κοινωνική αποσύνθεση που ακολούθησε την πτώση του σοσιαλισμού, αλλαγές των οποίων οι γυναίκες υπήρξαν μεταξύ των πρώτων θυμάτων. Σε πολλές περιπτώσεις, οι γυναίκες μεταναστεύουν όχι μόνο για να κερδίσουν χρήματα σε μια δύσκολη για τις ίδιες, την οικογένεια και τη χώρα τους περίοδο, αλλά και για να διαπραγματευθούν δυσμενείς κοινωνικές θέσεις και ρόλους, να διατηρήσουν την εξουσία και την ταυτότητά τους ως ανεξάρτητα κοινωνικά υποκείμενα, τόσο στη χώρα προέλευσης όσο και στη χώρα υποδοχής.

Επιπλέον, γίνεται εμφανές ότι οι συνέπειες της γυναικείας

μετανάστευσης από τις μετασοσιαλιστικές χώρες δεν είναι μονοδιάστατες, ενώ συχνά συνδέονται με την οικογένεια και τους έμφυλους ρόλους εντός και εκτός αυτής. Στην περίπτωση των μεταναστριών από τη Βουλγαρία, παρότι για ορισμένες γυναίκες η μετανάστευση συνιστά μια οικογενειακή στρατηγική που εξασφαλίζει τη διατήρηση της οικογενειακής συνοχής ενάντια στη γενικότερη τάση αποσύνθεσης και κοινωνικής απορρύθμισης, για άλλες, πάλι, αποτελεί ατομική στρατηγική που έρχεται με τη σειρά της να συμβάλει στην περαιτέρω αποδιοργάνωση της οικογένειας. Κι ενώ για ορισμένες γυναίκες η εμπειρία της μετανάστευσης τους επιτρέπει να ξεφύγουν από τους «παραδοσιακούς» ρόλους, στους οποίους ωθούνταν από τις μετασοσιαλιστικές νεοφιλελεύθερες και εθνικιστικές πολιτικές, και να διεκδικήσουν τη διατήρηση θέσεων και ιδιοτήτων που απέκτησαν κατά τον σοσιαλισμό, για μερικές άλλες εξυπηρετεί ακριβώς το αντίθετο: την αναπαραγωγή των ρόλων αυτών μέσα στην οικογένεια. Σε κάθε περίπτωση, η διεθνής γυναικεία μετανάστευση συνιστά ένα σύνθετο και πολυδιάστατο φαινόμενο, που παράγει ταυτόχρονα τόσο χειραφέτηση και απελευθέρωση όσο και σχέσεις ανισότητας και υποτέλειας.

Βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος, Γ. (2007). Όψεις των ανθρωπολογικών μελετών της μετανάστευσης στην Ελλάδα. *Ο Πολίτης*, 158, 23-27.
- Αθανασοπούλου, Α. (2005). «Τα λεφτά του Σάββα τα βάζουμε στην άκρη και περνάμε με τα δικά μου»: Εργασία, χρήμα και φύλο στο πλαίσιο της μεταναστευτικής εμπειρίας. Ανακοίνωση στο επιστημονικό συνέδριο *Φύλο, Χρήμα και Ανταλλαγή*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη, 9-11 Δεκεμβρίου 2005 (http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/Fylo_Chrima_Antallagi/Keimeno%20Athanasoulou.pdf).
- Αθανασοπούλου, Α. (2008). "I don't want to have a boss over my head": Changing patterns of paid domestic work among Albanian women in Athens. *Multicultural Centre Prague* (<http://www.migrationline.cz/e-library/?x=2088097>).
- Βαν Μπουσοχότεν, Ρ. (2003). Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφύλιου Πολέμου. Στο Μ. Μαζάουερ (Επιμ.), *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960* (σσ. 139-160). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βαν Μπουσοχότεν, Ρ. (2007). Gender, work and migration from Bulgaria and Albania to Greece. Ανακοίνωση στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο *Gender, Work and the Household, Comparative Perspectives*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 30-31 Μαρτίου 2007 (10 σελ.). (<http://www.gendermigration.ha.uth.gr/images/downloads/R1.pdf>).
- Βεντούρα, Α. & Τρουμπέτα, Σ. (2006). Σύγχρονες θεωρήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου: Εισαγωγή. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, 21-22.
- Brettell, C. (2003). *Anthropology and migration: Essays on trans-*

- nationalism, ethnicity and identity*. Walnut Creek - Lanham - New York - Oxford: Altamira Press.
- Chevalier, S. (2001). Spheres of exchanges in the Bulgarian transition. *Max Planck Institute for Social Anthropology, Working Paper no 24*.
- Creed, G. (1998). *Domesticating revolution: From socialist reform to ambivalent transition in a Bulgarian village*. Pennsylvania: University Park, The Pennsylvania State University Press.
- De Soto, H. & Panzig, C. (1995). Decollectivization to poverty and beyond: Women in rural East Germany before and after unification. Στο D. Kideckel (Ed.), *East European communities. The struggle for balance in turbulent times* (pp. 179-195). Boulder, Colorado: Westview Press.
- ΕΣΥΕ (2003). *Στοιχεία Απογραφής Πληθυσμού 2001* (<http://www.statistics.gr>).
- Gal, S. (1994). Gender in the post-socialist transition: The abortion debate in Hungary. *East European Politics and Society*, 8(2), 256-287.
- Gal, S. & Kligman, G. (2000). *The politics of gender after socialism: A comparative-historical essay*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Goven, J. (1993a). *The gendered foundations of hungarian socialism: State, society and the anti-politics of anti-feminism, 1949-1990*. Ph.D. dissertation. University of California, Berkeley.
- Goven, J. (1993b). Gender politics in Hungary: Autonomy and anti-feminism. Στο Funk, N. & Mueller, M. (Eds.), *Gender politics and post-communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union* (pp. 224-240). New York: Routledge.
- Green, N. (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Μτφρ. Δ. Παρσάνογλου. Αθήνα: Σαββάλας.
- Iliev, I. (αδημοσίευτο). *Baba i Vnuče v Oficialnata Ideologija na*

- Socialističeska Bǎlgarija (Η γιαγιά και το εγγόνι στην επίσημη ιδεολογία της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας). Αδημοσίευτο χειρόγραφο (22 σελ.).
- Kearney, M. (2004). The classifying and value-filtering missions of borders. *Anthropological Theory*, 4(2), 131-156.
- Kelly, E. (2005). Lifestyles and integration of Albanian women in Bologna: Two steps forward, one step back? Στο R. King et al. (Eds.), *The new Albanian migration* (pp. 29-63). Brighton, Portland: Sussex Academic Press.
- Kligman, G. (1992). The politics of reproduction in Ceausescu's Romania: A case study in political culture. *East European Politics and Societies*, 6, 364-418.
- Λαλιώτου, Ι. (2006α). *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό: Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Πόλις.
- Λαλιώτου, Ι. (2006β). Κινητικότητα, μετανάστευση και υποκείμενο μεταξύ ανατολικής και δυτικής Ευρώπης. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, 82-86.
- Λαλιώτου, Ι. & Μπενβενίστε, Ρ. (Επιμ.) (2006). Οι σπουδές του φύλου (αφιέρωμα). *Σύγχρονα Θέματα*, 94, 35-84.
- Μάρκοβα, Ε. (2001). Οι Βούλγαροι στην Ελλάδα. Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Παύλου (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σσ. 355-358). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (Επιμ.) (2006). *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Τοπάλη, Π., & Αθανασοπούλου, Α. (2008). *Κόσμοι της οικιακής εργασίας. Φύλο, μετανάστευση και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Pine, F. (1993). "The cows and pigs are his, the eggs are mine". Women's domestic economy and entrepreneurial activity in rural

- Poland. Στο C. Hann (Ed.), *Socialism: Ideals, ideologies, and local practice* (pp. 227-242). London - New York: ASA Monographs, Routledge.
- Pine, F. (1998). Dealing with fragmentation: The consequence of privatisation for rural women in Central and Southern Poland. Στο S. Bridger & F. Pine (Eds.), *Surviving post-socialism. Local strategies and regional responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union* (pp. 106-123). London - New York: Routledge.
- Pine, F. (2002). Retreat to the household? Gendered domains in postsocialist Poland. Στο C. Hann (Ed.), *Post-socialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia* (pp. 94-113). London - New York: Routledge.
- Στύλιου, Λ. (2007). Bulgarian migrant women working as live-in caregivers of the elderly: Reflections on "domestic" and "public". Ανακοίνωση στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο *Gender, Work and the Household, Comparative Perspectives*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 30-31 Μαρτίου 2007 (7 σελ.). (<http://www.gendermigration.ha.uth.gr/images/downloads/L4.pdf>).
- Συρίγου-Ρήγου, Ε. (χωρίς χρονολογία). *Συζητώντας με τη Λίντα: Μια Αλβανίδα μετανάστρια μιλάει για τη ζωή της*. Αθήνα: Εκδόσεις Ανοικτά Σύνορα (Δίκτυο Κοινωνικής Υποστήριξης Προσφύγων και Μεταναστών).
- Thelen, T. (2006). Experiences of devaluation: Work, gender and identity in Eastern Germany. *Max Planck Institute for Social Anthropology, Working Paper*, no 85.
- Τοπάλη, Π. (2005). Εκεί ηρώδα, εδώ Φιλιππινέζα: Γυναικεία μετανάστευση και εργασία στο δημόσιο λόγο. *Σύγχρονα Θέματα*, 82, 72-83.
- Τοπάλη, Π. (2006). Ασύμπτωτες σχέσεις: Φιλιππινέζες οικιακές βοηθοί και Ελληνίδες εργοδότες στην Αθήνα. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (Επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της*

πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα (σσ. 297-323).
Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Τοπάλη, Π. (2008). *Σιωπηρές σχέσεις, διαπολιτισμικές επαφές. Η περίπτωση των Φιλιππινέζων οικικών βοηθών στην Αθήνα*.
Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Τσιμουρής, Γ. (2009). Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα: Ορισμένες υποθέσεις για μια αργοπορημένη σχέση. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (Επιμ.), *Όψεις της σύγχρονης ανθρωπολογικής έρευνας στην Ελλάδα* (σσ. 293-313). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Verdery, K. (1996). From parent-state to family patriarchs: Gender and nation in contemporary Eastern Europe. Στο K. Verdery *What was socialism and what comes next* (pp. 61-82). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

ΣΥΜΒΟΛΑ, ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΣΤΟΥΣ ΣΛΑΒΙΚΟΥΣ ΛΑΟΥΣ
ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

LJURCO S. RISTESKI*

Εισαγωγή

Το κείμενο αναλύει τις συμβολικές, μυθολογικές και θρησκευτικές διαστάσεις της δομής του χώρου του χωριού και της κοινότητάς του, με παραδείγματα εθνογραφικών και λαογραφικών στοιχείων που αντλούνται από τα Βαλκάνια. Εξετάζονται ο συμβολισμός και το νόημα του ιερού και κοσμικού κέντρου του χωριού καθώς και εδαφικά όρια της κοινότητάς του.

Κατάκτηση ή κοινωνικοποίηση του χώρου κατά τη διάρκεια της ίδρυσης ενός χωριού

Ακολουθώντας τις ίδιες βασικές μυθολογικές και θρησκευτικές αρχές που ισχύουν για την κατάκτηση ενός τόπου, η ίδρυση ενός χωριού γίνεται με πανομοιότυπα σχεδόν μαγικά και τελετουργικά δρώμενα, τα οποία τελούνται διαμέσου λίγων

* Οι εκδόσεις «Πεδίο», ο διευθυντής και η επιμελήτρια εκφράζουν τις θερμές ευχαριστίες τους στον κ. Θεόφιλο Βαμβάκο για την πολύτιμη βοήθειά του στη μεταγραφή των όρων στην ελληνική γλώσσα.